

GYÁR, A KASTÉLY- KERTBEN

KISSZÁLLÁS URADALMI MŰEMLÉKEI

Végre együtt vannak, itt, az iskola falán, kiterítve a jövő előtt. Amíg éltek, a társadalmi távolság lehetlenné tette a találkozásukat. Rég elsüllyedt pusztai világ szélső pontjai voltak ők, a grófkisasszony és az uradalmi cseléd lány. Előbbi kecses, egyenes tartású. Bizonyára tanult franciául, szeretett lovagolni és teniszezni, valamint tudott tejeskávé fölött ábrándozni regényes kalandok után. Utóbbi mindeközben tehenet fejt vagy hagymát vágott. Igyekezett hamar férjhez menni, és az uradalmat is, férjét is szolgálva néhány fokot fennebb kapaszkodni a pusztá ranglétráján

Puszták népe

Nincs még egy sarka a magyar világnak, amely annyira mélyen összekapcsolódott volna egyetlen könyvvel, mint az uradalmi falu. Illyés Gyula a *Puszták népével* (1936) szellemi ítéletet mondott egy településforma felett, amely jó fél évszázaddal ezelőtt a Dunántúl és az Alföld legjobb fekete földjeit művelte.

Az uradalmak együtt pusztultak a népművészettel. Csakhogy addig, míg utóbbi sorsa felett ott húzta a vészharangot a korabeli értelmiség, megteremtve skanzent, tájházat, sőt tulipános panelházat, addig a régi grófokkal senki sem törődött.

1945-ben kártyavárként omlott össze a nagybirtokrendszer. Az uradalmi cselédek – megint csak Illyést idézve –, „... csizmasarokkal húzogatták jövőnk falujuk térképét”. Intézői lakások, magtárak, szeszfőzdék, malmok, istállók és cselédházak százai téglabányaként éltek utolsó éveiket, mígnem helyüket be nem szántotta egy térsztraktor. A sorra felépülő családi házakban eleinte még szívesen látták az urak szétzilált holmijait, egy-egy fészülődőasztalt, tükröt, szekrényt vagy tálat. Végül a hetvenes évek NDK-elemes bútorai szorították ki a múltnak e furcsa csökevényeit a sutfniba, de még inkább a kazánba.

Az uradalmak együtt pusztultak a népművészettel. Csakhogy addig, míg utóbbi sorsa felett ott húzta a vészharangot a korabeli értelmiség, megteremtve skanzent, tájházat, sőt tulipános panelházat, addig a régi grófokkal senki sem törődött.

A megbélyegzett nagybirtok hagyatékának eltűnése az akkori politikai elit számára ugyancsak kívánatos volt. A majorságok létükkel olyan eretnek gondolatokra bírták az írástudókat, mintha a szocialista nagyüzem voltaképpen a nagybirtok egyenes ági leszármazottja lett volna.

KISSASSZONY, MADÁRTOLLAS KALAPBAN — ÉS CSELÉDKÖNYV

Az uradalmi falu a végtelékig fokozott ellentétek világa volt. Miközben a nagybirtokos család kedvéért az expresszvonatok is megálltak Kisszálláson, addig a cselédek még legszemélyesebb ügyeikben sem voltak a maguk urai

Gyár a szántó közepén

Bőven van időm elmerengeni elmúlt rendszerek felett, amíg Kiszállás vasútállomástól begyalogolok a négy kilométerre fekvő központba. Feltűnedezik egy-egy tanya is, de épp csak a rend kedvéért, ha már az Alföldön járunk. Utazás előtt fellapoztam a műemléki jegyzéket is, amelyben Kiszállás egyetlen épülettel szerepel. A nyomozati irathoz hasonlítható leírás első sora így hangzik: „A kastély szabadon álló, téglalap alaprajzú, egyemeletes, nyeregtetős épület.” Ha tényleg ennyi az egész, aligha éri meg a gyaloglás, amely ráadásul korántsem veszélytelen. A száguldó autók között jó reflexek kellene, és ha sikerül félreugrani, még mindig akadhat kellemetlen meglepetés a kaszálatlan útpadkán. Talán célszerűbb lett volna megvárni a járatos buszt. Még jobb lett volna kisvasutatni, de ahhoz jó 50 évvel hamarabb kellett volna születni.

A háború előtt a környék furcsa nevű urai, a Boncompagniak, illetve bérlőik ugyancsak komoly világot építettek fel a pusztán. Kiszállás akkoriban alig maradt

Utazás előtt fellapoztam a műemléki jegyzéket is, amelyben Kiszállás egyetlen épülettel szerepel. A nyomozati irathoz hasonlítható leírás első sora így hangzik: „A kastély szabadon álló, téglalap alaprajzú, egyemeletes, nyeregtetős épület.”

AZ ISKOLAKÉNT HASZNÁLT KASTÉLY inkább emlékeztet egy vidéki indóházra, semmint Fertődre vagy Nagycenkre. Ez persze nem véletlen, hiszen Kiszállás nem főúri rezidencia, hanem 19. századi kapitalista nagyüzem volt, ahol a pénzügyi megfontolás felülírta a reprezentációt

A cikksorozat megjelenésének támogatója a

nka
Nemzeti Kulturális Alap

el az állami mintagazdaságok, Mezőhegyes és Bábolna nagyvonalú léptékétől. Kilométerekre világított a szárító hatalmas tornya, mellette a nagyraktár tömbjének tekintélyt parancsoló kontúrjai sötétebbek. Mintha nem is falu, hanem egy világtól elzárt gyár lett volna.

Manapság a 80–90-es évek családi házai tűnnek fel elsőként a horizonton. Ám mintha ez a gyenge kezdés is csak azért lenne, hogy a főtér látványának ne legyen konkurenciája. A park fakoronái fölé emelkedő épületek egy alföldi mezőváros urbanitását idézik. Közelebb lépve azonban látszik, különös főtér ez: régi üzemekből és magtárakból áll, éppolyan erőteljes téglarchitektúrával, mint amelyet Budapest századfordulós gyárnegyedeiben látni.

Csakhogy a valódi ipari nagyüzemmel ellentétben a pusztai gyár maga volt a vidéki idill. A kastélyból sétautak rajzottak szét minden irányba. A levegőt friss tehéntrágya illata járta át, a gőzgépek épp csak annyira színezték az eget, hogy utána kellemesebb legyen a szántók felől érkező szellő.

A MŰVELŐDÉSI HÁZ EGYKOR IGAZGATÓI LAKÁS VOLT

Az 50-es évek szocialista realizmusa – amely a klasszicizmust tekintette mintaképének – alig változtatott valamit az épület formáján

Emlékhordozók

„Érdekes világ volt. A grófné sétálgatott, járt a báróhoz hintóval. Ezeket szerették csinálni” – meséli egy kilencvenes éveit taposó bácsika. Hangjában nincsen semmi irónia. Kijelentő módban beszél, mintha valami távoli földrész idegenjeiről szólna, akik merő véletlenségből az ő műhelye előtt kocsikáztak és sétálgattak.

Pedig a ház, ahol ülünk, valódi forradalmi épület. Tégláit a grófok lebontott cselédlakásai-ból hordták ide. Az utca másik oldalán a kolhozszervezés első hullámából való kopott csarnokok terpeszkednek. Az 50-es években felállított kisszállási gépállomás – száznyi társával együtt – a szovjet hadsereg gyors mozgását biztosította volna háború esetén. Ma békés elhagyatottság üli az utcát, rég elfeledve az ijesztő jelszavakat.

A könyvtár persze nem felejt, az a dolga, hogy ne felejtessen. Vaskos helytörténeti kéziratot lapozgatok, benne grófok, majorok, barakkok és fűrésztelepek sorjájának. Aztán egy újabb fejezet: „Tanyás gazdálkodás az uradalom peremén”. Átfutom az évszámokat és a kataszteri holdakat. Végre megérkezik Mihály bácsi, a többit már ő mesélte. A grófi időkben szülei negyvenholdas középirtokot vásároltak össze, ami miatt 1950-re kulákklistán találták magukat. Az egész családot kitelepítették. Há-

„Érdekes világ volt. A grófné sétálgatott, járt a báróhoz hintóval. Ezeket szerették csinálni” – meséli egy kilencvenes éveit taposó bácsika. Hangjában nincsen semmi irónia. Kijelentő módban beszél, mintha egy távoli földrész idegenjeiről szólna...

IGAZI PARASZTNAK CSAK A TANYASIAK SZÁMÍTOTTAK
Az idősebbek ma is számon tartják, ki honnan jött, kinek a szülei, nagyszülei voltak cselédek

KISSZÁLLÁS NEM CSAK GYÁR VOLT, DE NYARALÓ- ÉS VADÁSZKASTÉLY IS
Kertésznek az uradalom rendszerint külföldi szakembereket fogadott fel (jobbra fent)

roméves hortobágyi rabmunka következett, de hazatérni a szabadulás után sem lehetett. Majd tíz év távollét után, technikumi végzettséggel a zsebében vették fel az egyik kisszállási téészbe könyvelőnek. A tanyasi ház még állt, de már csak a bontósákányokra várt. Javában folyt a tanyarendszer felszámolása, építkezni csak a faluban szabadott. Mihály bácsi nyaranta építőkalákákban dolgozott. Amit a szegénység a 60-as évekig fenntartott a régi cselédvilágból, azt sorra elbontották.

SZOCIÁLIS SZÜKSÉGLAKÁSKÉNT ÜZEMELŐ, egykori cselédház
(jobbra)

**A LÉPTÉKEK KISVÁ-
ROST IDÉZNEK, de
a legtöbb épület
eredetileg üzemnek
készült. Balra a
gyártelep képe
1865-ben**

Puszták népe műemléke

A focipálya melletti soron mégis megmaradt egy cselédház. Illyés Gyulát igazolja, mai állapotában legalábbis. A szociális bérlakások nyomorúsága árad a falakból. A szobák alig megkülönböztethetőek a konyhától, a vécé és a fürdőszoba innen nézve úri luxusnak tűnik. Pedig az ajtók felett csekélyke díszek is kivethetők, és egyáltalán, egy gyors meszelés valósággal felszabadítaná a nyomort, elfedné annak sajtós szín- és szagvilágát.

***A cselédlak úgy, ahogy most kinéz,
antitézise a parkosított főtérnek.
Míg a cselédséget a falusiak feledni
igyekeznek, az uradalmi múlt
csinosabb darabjaira inkább
büszkeséggel tekintenek.***

A cselédlak úgy, ahogy most kinéz, antitézise a parkosított főtérnek. Míg a cselédséget a falusiak feledni igyekeznek, az uradalmi múlt csinosabb darabjaira inkább büszkeséggel tekintenek. Például a bagolyvár, ahol annak idején a nőtlen iparosok kaptak szállást. A padlásszoba ablakából messzire kalandozhatott a szem egy-egy csinosabb csípőt követve.

A mai fiataloknak nem kell leskelődniük. Lenn gyülekeznek a kocsmasztaloknál, vidáman száll körülöttük a bentről száműzött füst. A világért el nem tudják képzelni, miért hoz fényképezőgépet valaki éppen az ő falujukba. A cselédekről hallva lámpalázasan vihognak. Leckeszagú nekik a kérdés. Aztán az egyik bejáró srác felvilágosít, hogy a cselédek, az: „... olyan mentalitásféle, hogy mindent meg kell nekik mondani, irányítás kell nekik”.

Kisszállás most kezd múltjára ébredni. Jobban mondván, nem is saját múltját fedezi fel, hanem az uradalomét. A nagybirtok évtizedeken át hordozta a történeti megbélyegzettséget, ami miatt a magyar műemlékvédelem is hallgatni kényszerült a puszták világáról. A nagy áttörést a Balaton melletti Szántódpuszta felújítása hozta meg, amely 1994-ben Europa Nostra-díjat nyert. Néhány évvel később felmerült az épületek elbontásának az ötlete is, mondván, nincs elég turista, viszont lenne igény egy új lakóparkra...

Kisszálláson sosem kellett hasonló izgalmakat átélni. A dollárra éhes befektetők messze elkerülik a környéket. A helyzet azonban ettől még nem oldódott meg. A téves szétesése után a szebb napokat megélt raktárak és műhelyek java része üresen tátong, máshol kisebb-nagyobb kereskedelmi lerakatok telepedtek meg.

Aligha valószínű, hogy Kisszállásból Szántódpusztához hasonló skanzenet lehetne csinálni. Ehhez túlságosan messze fekszik a turisták országútjaitól. Szorgalmazzuk hát az úri világ újjáéledését? Töltsek meg a falakat kényelmes szállodai szobákkal, ahonnan hajnalonként ügöző vadászatokra indul az igényes turista, oldalán egy-egy modern kori hotelcseléddel? Vagy maradjon meg inkább az egész úgy, ahogy most van? Csipkerózsika-fátyollal bevont múltdarabnak, ahol lassan pereg az idő, és vele néhány vakolatdarab? Megint csak bőven van időm eljátszani a lehetőségekkel, miközben a fenyőfákkal szegélyezett főútcán várom a tetemes késést maga előtt görgető sárga buszt.

**A TEMPLOM
MELLETTI ÚJ
HARANGLÁB**
A zárt toronytest illeszkedik a gyárfalu történeti épületeinek mértani racionalitáshoz